

LILLEHAMMER
MEIERI 100 ÅR

1978

Forhistorien

Det er et langt sprang i tid og utvikling fra dagens leverandør ved Lillehammer Meieri bakover til de pionerer som tidlig i 1860-årene startet de første ysterier i distriktet. Dagens melkeprodusent får sitt produkt hentet med tankbil, pumpet direkte over fra en mekanisk avkjølt gårdstank, og han får sitt EDB-beregnete oppgjør over bankkontoen. Fåbergingen og brøtningen som var aller først ute med felles behandling av melken innen det som nå er Lillehammer Meieris distrikt kom kanskje gående — eller kjørende med hest — med sine melkelitre. Vi har melkelistene fra Brøttum ysteri helt tilbake til starten 14. mars 1861, og denne første dagen ble det fra en produsent levert helt ned til tre og fire potter melk. Noe stort tilskudd til kontantbeholdningen gav ikke dette — det kan vi se av kvitteringsbøkene.

Men det var den første spede begynnelse på en utvikling som har gått kontinuerlig fram til i dag. Og som vil gå videre. Vingrom ysteri var det aller første i Oppland, og det begynte driften i 1861. Det samme gjorde Brøttum. Lillehammer Meieri ble stiftet i 1878, og driften kom i gang i 1879. Øyer Ysteri har sin historie tilbake til 1897 og Tretten Ysteri til 1902. I tillegg til disse kommer en rekke mindre andelsmeierier og private anlegg innen området.

Men også meieridriften kom som ledd i en utvikling. Vi har funnet det naturlig å trekke trådene langt tilbake i historien før vi kommer til de enkelte grener som i dag er samlet i Lillehammer Meieri.

Vi kan vel selv i vår moderne tid nokså lett tenke oss hvordan han hadde det, bonden som kom ruslende med sine få melkelitre for å få levert dem på et av de første fellesanlegg i distriktet i 1861. Men det var gått mange generasjoner av melkeprodusenter før ham — generasjoner som selv gjorde sine erfaringer og utviklet nye metoder for behandling av sine produkter.

Det er vanskelig å datere nøyaktig de første mennesker ved nordenden av Mjøsa. Men vi har iallfall minner etter dem som er henimot 4000 år gamle. Helleristningene ved Drotten i Fåberg er ett eksempel på det. En del historikere mener imidlertid at det må ha vært folk her langt tidligere, selv om det ikke er funnet konkrete minner. Langs kysten og i høyfjellet hadde det imidlertid vært folk i lang tid da, og det er merkelig om de ikke også hadde satt sine bein i vårt distrikt.

Helleristningene ved Drotten i Fåberg er det eldste merke etter mennesker i distriktet. De er ca. 4000 år gamle.

Det vi vet er at de første menneskene — her som andre steder — var jegere og fiskere. Det tok nok sin tid før jordbruket ble noen hovednæring iallfall, selv om de første kunnskaper om jordbruk trolig kom til landet vårt sørfra omkring 4000 f. Kr.

Kunnskapene kom opprinnelig fra langt fjernere himmelstrøk. Det gjaldt både det egentlige jordbruket og idéen om å temme dyr og benytte dem både til matproduksjon og som trekkdyr. Omkring 7000 — 6000 f. Kr. levde mange av dyrehold på høyslettene i Irak og Iran. Det eldste bevis vi kjenner på at storfeet ble utnyttet til melkeproduksjon er 5000 år gammelt. Det er et relieff fra selveste Abrahams by — Ur i Kaldea — i det som nå er Irak. Relieffet viser scener med melking og melkebehandling.

Men selv om vi lærte av andre, har melkeproduksjonen lange tradisjoner også i vår nordlige del av verden. Det er til og med antatt at smørproduksjon i den form vi kjenner den i dag, er utviklet i Nord-Europa, bl. a. fordi de klimatiske forhold lå bedre til rette for det her enn i varmere land. Men det var neppe ved nordenden av Mjøsa det skjedde.

Forskerne mener at februket i Norge iallfall kan føres tilbake til jernalderen (500 f. Kr. — 800 e. Kr.). Men det har igjen sine røtter i bronsealderen (1700 —

500 f. Kr.) og den yngre steinalder (4000 — 1700 f. Kr.). Før år 1000 har vi imidlertid svært få skriftlige kilder om husdyrbruket og melkestellet i Norge. I en reiseskildring fra Thule, som var den tids betegnelse på Norge, datert til 3. århundre etter Kristus, heter det at «innbyggerne der lever fra vårens begynnelse med sitt fe og nærer seg av urter og melk».

Kildene blir flere ettersom vi kommer framover mot Middelalderen. Etter hvert fant det skandinaviske melkestell sin form, med hovedvekt på smørproduksjon og ysting av mager ost. Melken ble skummet i mer eller mindre sur tilstand. Av fløten ble det kjernet smør som ble knadd og saltet kraftig. Den delen av skummetmelken som ikke ble brukt i husholdningen ble ystet til pultost eller gammelost. Og mysen ble ofte brukt til drikke.

Smøret spilte i det hele tatt en sentral rolle i den tiden. Det ble bl. a. brukt som betalingsmiddel i denne naturalhusholdningenes tid. Ni trepunds lauper smør (13 — 14 kg) tilsvarte en sølvmark. Verdien av smør ble bl. a. brukt ved betaling av skatter og avgifter. Smøret ble også brukt i handel med andre land. Av 34 land som finnes på en handelsoversikt i Brügge i Belgia fra det 13. århundre er Norge det eneste som er oppført som leverandør av smør. Godt kjent er kong Sverres tale fra 1186, der han refser tyskerne for at de bytter til seg smør og skrei med vin — til stort tap for landet.

Ost var det imidlertid mindre av i landet, men trolig ble det laget ost i form så langt tilbake som til omkring år 1000 iallfall. Ikke før i det 18. og 19. århundre ble det vanlig å lage feitost. Biskop Johan Ernst Gunnerus skrev i 1769 en avhandling om «alle de Maader, hvorpaa Melken nyttes i Norge». Han skildret 20 forskjellige ostesorter, 15 av dem var søtmelkoster og fem laget av rykk surmelk. På denne tiden ble både skummet melk og helmelk brukt til osteproduksjon. Gunnerus beskrev i detalj hvordan de forskjellige ostesortene ble laget. De 15 søtmelksostene var kjøseost, søenost, rennmelksost, fløteost, dravle, gomost, gommegraut, eggost, vinost, ølost, kjelost, geitost, geitdravle, saueost og reinsdyrost.

De fem surmelksostene var skjørost eller gammelost, myssmørost, pottost, knaost eller pultost og kjernemelksost. Gammelost og pultost må betegnes som spesielle norske ostetyper, og de var nok de dominerende i det gamle norske melkestellet.

På begynnelsen av 1800-tallet begynte den utvikling i jordbruket som leder fram til de første tilløp til felles behandling av melken. Vi fikk en kraftig ekspansjon i jordbruket, og årsakene til det var flere. Det oppsto bl. a. en «jordbrukspatriotisme» som delvis var inspirert av idéer fra andre land. Men den ble også næret av en tanke som fikk stadig mer gjennomslagskraft: idéen om at landet skulle være selvforsynt. Vi måtte bli mindre sårbare og mindre avhengig av import fra andre land. En annen faktor var rett og slett befolkningsøkningen i årene fra 1815 — 1865. Ekspansjon i jordbruket var iallfall

i begynnelsen av denne perioden den eneste mulighet for å livberge de nye generasjoner. Oppblomstringen av husmannsvesenet er ett eksempel på det.

Ekspansjonen kom mest i form av økt produksjon av korn og rotvekster, selv om det nok var forskjeller fra landsdel til landsdel. Enkelte gikk imidlertid så langt som til å betegne krøtterholdet på gardene som et nødvendig onde. Men nødvendig var det nok, bl. a. for å skaffe gjødsel til åkerbruket.

Troen på jordbruket førte til at det i begynnelsen av århundret ble skapt en del nye institusjoner som drev med veiledning og kunnskapsformidling innen næringen. En viktig rolle spilte nok embetsmennene som gjerne satt på gode gardar og var foregangsmenn i bygdene. Det Kongelige Selskab for Norges Vel må nevnes spesielt, bl. a. fordi det fikk en avgjørende betydning i pionertiden i norsk meieribruk. Selskapet ble stiftet i 1809 og engasjerte seg sterkt i jordbrukets utvikling allerede fra starten. Og 40 — 50 år etter starten ble nettopp meieridriften noe av et hjertebarn. I 1832 ble Christian Amts Landhusholdningsselskab opprettet, men det ble nedlagt allerede i 1838. Oplandenes Landboforening ble opprettet i 1852 for å dekke både Hedmark og Oppland, og i 1862 fikk Oppland sin egen forening. Det var Christians Amts Landbruksforening, som senere ble til Oppland Landbruksselskap. Den første landbruksskolen i landet fikk vi i 1825, og etter hvert ble det slike spredt over hele landet.

Interessen for feavl begynte å ta seg opp omkring 1840. Til da hadde storfeet stort sett tjent den hensikt å skaffe husholdningene kjøtt og melk og å forsyne åkrene med gjødsel. Det som ble solgt var først og fremst det som ble dyrket på jordene. Buskapene var i dårlig stand, ikke minst på grunn av svært mangelfull fôring. Dette var tiden da sosial status bl. a. ble målt etter antall kyr på båsen. Men sultefôringen om vinteren hadde nok først og fremst en mer praktisk og jordnær årsak. Det var nemlig viktig å holde liv i så mange dyr som mulig til våren kom, slik at utbyttet av de rikelige sommerbeitene både i dal og på fjell kunne bli størst mulig. Det var om våren og sommeren dyrene produserte, om vinteren var poenget først og fremst å holde liv i dem. Ferasene var også så som så.

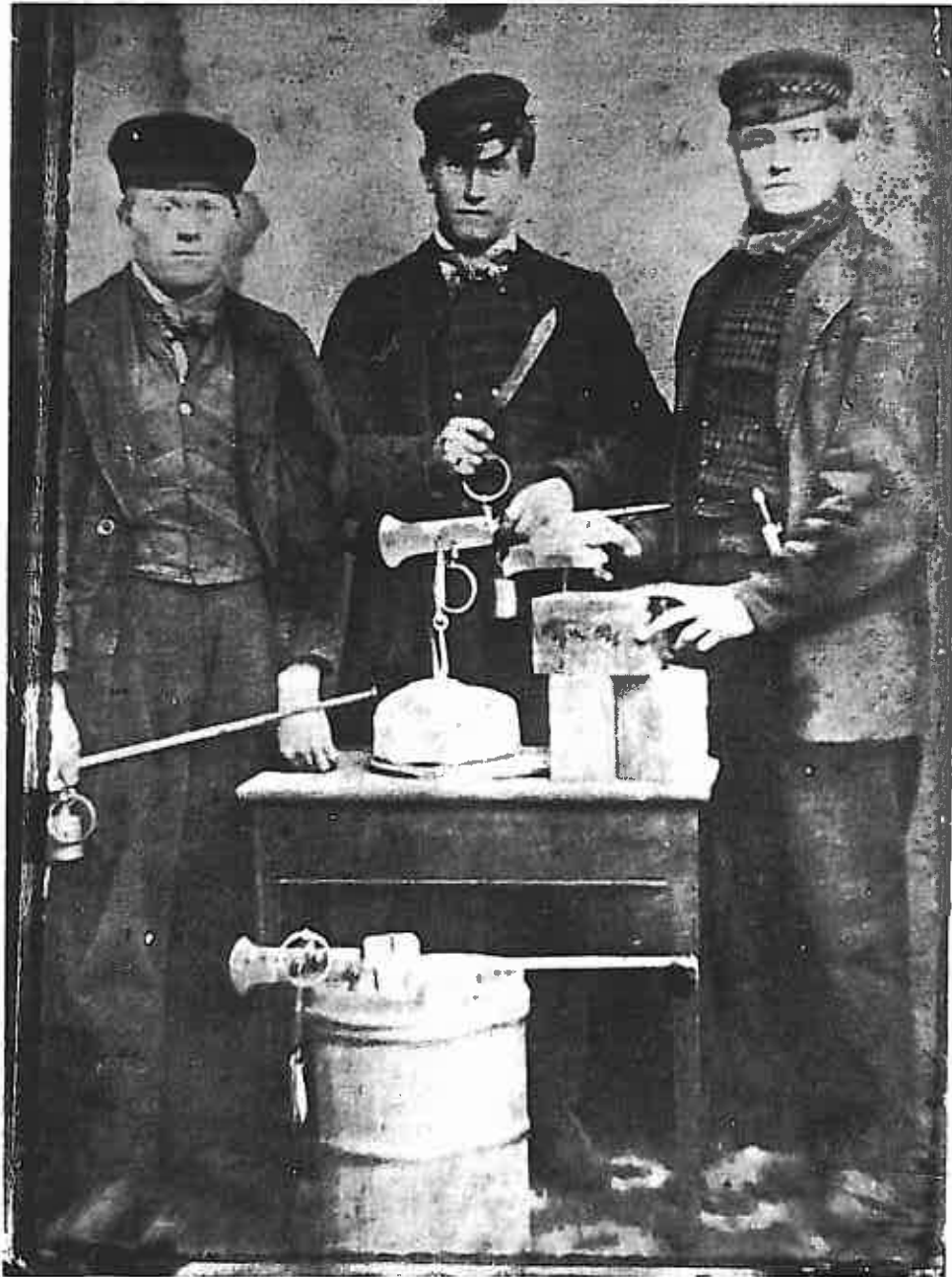
Utviklingen i jordbruket skjedde selvsagt ikke uavhengig og upåvirket av samfunnsutviklingen forøvrig. Midten av århundret var den tiden da den industrielle revolusjon for alvor begynte å gjøre seg gjeldende også her til lands. Følgen av det var at byene vokste, og det skapte avsetningsmuligheter for melkevarer, spesielt for bygdene nær inntil en by. Samtidig ble det også skapt behov for å tjene kontante penger. En ting var forbruksvarene som industrisamfunnet og den økende handelsvirksomheten førte med seg. Av mer grunnleggende betydning for jordbruket var de nye driftsmidlene, redskaper som betød effektivisering av arbeidet på garden. Etter hvert ble det også ute på bygdene noe mer penger i omløp, bl. a. som følge av anleggsarbeid. Det ble i det hele tatt bedre avsetning for jordbruksvarer på det lokale marked.

Mesna Brug var tidlig ute når det gjaldt å produsere nye maskiner til landbruket. Denne katalogen er fra 1885. (Utlånt av De Sandvigske Samlinger.)

Til omkring 1850 hadde det også vært mulig å få en del inntekter ved å selge korn. Helt siden 1816 hadde norsk korndyrking vært beskyttet av betydelige tollskranker. Men midten av århundret var tiden for den tradisjonelle liberalismens framvekst. Og omkring 1850 ble korntollen redusert til det halve. Dette var også tiden for de første dampskipene, og da de kom i bruk, ble det mulig å frakte korn, bl. a. fra præriene i Amerika til Norge både raskt og rimelig. Den innenlandske transporten var dårlig utbygd, og også det bidro til å gjøre det amerikanske kornet langt billigere enn det hjemlige. Det måtte derfor bety økonomisk ruin for den norske bonde om han skulle forsøke å konkurrere prismessig med det importerte kornet. Enda en faktor var at den importerte hveten viste seg å ha kvaliteter som det norske bygget manglet.

Dermed ble parolen å øke husdyrproduksjonen. Framsynte enkeltpersoner og organisasjoner virket for dette og hadde gode grunner for det. En ting var økonomien. Noe annet var den ensidige bruken av jorda som kornproduksjonen innebar. Det ble agitert for bedre føring og stell av dyrene, og det ble satset

I byene var det et økende marked for melkeprodukter. Her er det tre dølagutter som «staa paa Kristiania Torv og sælger Smør og Ost» i 1850-årene. De tre er Hans Sompholen, Gausdal, Petter Sveipe, Sør-Fron, og Gudbrand Bystadløkken, Ringeby. (Utlånt av De Sandvigske Samlinger.)

mer på avl. Storfæutstillinger ble arrangert, og det ble importert avlsdyr bl. a. fra Danmark. Interessen for feavl økte etter hvert som korndyrkingen gikk tilbake. Fjøsene ble forbedret, og kunstenga gjorde sitt inntog i bygdene, slik at det ble tatt vare på mer fôr til vinteren. De første forsøk med bruk av turnips til fôr ble også gjort.

Vi får et godt inntrykk av hvordan de mest framsynte vurderte forholdene i en framstilling som statsagronom Jensenius gav for direksjonen i Selskabet for Norges Vel i 1856:

«At Fædriften paa Grund af vort Lands Naturforhold, der fortrinsvis egner sig for denne Bedrift, er og altid maa blive vort Lands vigtigste Næringsvei, dette er saa aabenbart og visselig af den høitærede Direction saa fuldelig erkjendt, at det vilde være overflødig og mindre passende her nærmere at gaa ind paa at paapege og paavise dette. At Fædriften, Hesteavlens undtagen, staar paa et ganske lavt Trin i vort Land, og det hvad enten man ser hen til Beskaffenheden af Husdyrene, Redskaberne for Produktionen, eller til Beskaffenheden af de Producter der utvindes af dem, Midlerne for Ernæring og Erhverv, at denne Bedrift almindelig udføres paa en meget ufuldkommen Maade, og det saavel i de Retninger som har Indflydelse paa og bestemmer Husdyrenes Beskaffenhed, Parringen, Opdrættet, Fodringen, Pleien, som ogsaa hvad angaar Forarbeidningen og Behandlingen af de Producter de yder, fornæmmelig af Mælken og Gjødselen, og Kunsten at producere rigelig og god Føde til Dyrenes Underhold, dette turde være en ligesaa uimodsigelig Kjendsgjerning.

Som Følge heraf giver denne vort Lands vigtigste Næringsvei kun en ringe Afkastning, en Afkastning som staar meget under hvad den kunde og burde yde. Kornavlens, hvis Basis Fædriften er, og som af den drager sin Næring, kan ikke skride stadig fremad i nogen kraftig Progression. Det Tab, som saaledes som følge af Fædriftens ufuldkomne Tilstand forarsages vort Land, er uberegnelig og beløber sig visselig til en aarlig Værdi af Millioner.

Men forholder dette sig saa, da er det ogsaa afgjort, at intet for Jordbrugets Opkomst i vort Land, intet for Folkets Fremgang til et større økonomisk Velvære er af større Vigtighed end dette: ved kraftige og gjennemgribende Foranstaltninger af forskjellig Art at virke til en rigtigere, fuldkomnere, mere frugtbringende Udførelse af Fædriften. Til denne Erkjendelse er man nu kommet ogsaa i Broderriget Sverige. Paa at hæve denne Bedrift har man i dette Land for nærværende Tid fornæmmelig sin Opmærksomhed henvendt og koncentrerer derfor sin Kraft.

Som saadanne Foranstaltninger, der til at hæve Fædriften i vort Land fortrinsvis maa komme i Betragtning, skal her nevnes følgende tre:

1. Foranstaltninger til *Forædling* af vore Husdyr ved en rationel Parring af Avlingsdyrene, og til den Ende: Oprettelsen af fortrinlige Stammer i alle Landets Amter, der kunde danne Planteskoler, hvorfra gode Avlingsdyr kunde spredes over Landet, og derved Forædlingen skride kraftig fremad.

2. Foranstaltninger, der fortrinsvis virker til hos Folket kraftigen at vække Sandsen og Interessen for en forbedret Fædrift og udbrede den Indsigt og Kundskab hertil udfordres, og til den Ende: *Afholdelse af Dyrskuer* i alle Landets Egne, forbundne med Uddeling af Præmier.

3. Foranstaltninger sigtende til at indføre og udbrede Kunsten af en af Fædriftens Hovedproducter, *Mælken*, at *forarbejde værdifulde Vare* og derved udbringe den til en høiere Pris end nu skjer, og i dette Øiemed: Oprettelse af større Ostegjørerier, ved hvilke Ostens Tilvirkning og hele Behandling udføres af Mænd, der ere i Besiddelse af fuld Dygtighed i denne tilvisse ikke lidet vanskelige Kunst.

Disse her nævnte Foranstaltninger er det, som i flere Lande fornemmelig har bidraget til at hæve Fædriften til et Trin af Fuldkommenhed, om hvilket vi neppe gjøre os noget ret Begreb, saa at man efter troværdige Vidnesbyrd inden Løbet af et halvt Aarhundrede har bragt det dertil, at Husdyrholdet af det samme Quantum consumeret Foder giver en Indtægt, der er mere end $\frac{1}{2}$ Gang større end forhen. Disse Foranstaltninger vilde ogsaa her, iværksatte paa rette Maade og med tilstrækkelig Kraft, have de samme Virkninger, og det er ingenlunde urimeligt at antage, at det ved Hjælp af dem vil kunne lykkes inden Løbet af et halvt Aarhundrede at hæve den aarlige Nettoindtægt af Fædriften i vort Land med flere Millioner.

I Sandhed, skal Fædriften og Kornavlens i vort Land tage noget kraftigt Opsving, saa maa der nødvendigvis skrives til Iværksættelsen af disse ovennævnte Foranstaltninger, og det ikke blot paa enkelt Sted, men som alt ovenfor berørt, over det hele Land efter en bestemt Plan, og jo før dette sker, desto bedre . . .»

Dermed er vi framme ved poenget: Følgen av denne omleggingen var selv sagt at melkeproduksjonen økte, og det ble behov for nye og bedre måter å ta hånd om melken på. Økende melkeproduksjon og voksende bysamfunn med en viss kjøpekraft til å avta produktene var nok avgjørende impulser for de første ysterier.

En viktig rolle i utviklingen av melkeproduksjon og melkestell spilte de etter hvert tallrike sveitserne som kom til landet. Den første av dem var Andreas Kundert som kom til Vestfold i 1847. Etter hvert kom mange, så mange at de skapte en ny yrkesbetegnelse som lever den dag i dag, nemlig sveiser. Tidligere hadde fjøsstellet vært kvinnebeskjeftigelse, men sveitserne brøt ned noe av denne gamle fordommen.

Kundert ble i 1851 ansatt som vandrelærer i Selskapet for Norges Vels regi. En tid reiste han bl. a. på Oplandene, før han slo seg ned i Østfold. I 1854 fikk Selskapet tak i to nye sveitsere, nemlig brødrene Conrad og Caspar Schärer. Caspar kom først til Tjerne gård i Ringsaker, men havnet senere i Nord-Østerdal. En tid arbeidet han på fem større Biri-gårder. Conrad virket en tid i Gudbrandsdalen og drev med veiledning der. I 1857 var hele 50 sveitsere i arbeid i Norge, og blant dem var Caspar Hiestand, som ledet Brøttum ysteri i meste-parten av dets levetid. De første årene arbeidet de først og fremst på den

Landets første fellesmeieri i Rausjødalen i Tolga.

enkelte gard, men de fikk senere avgjørende betydning for de første fellestiltak.

Snart ble det ansatt både statsagronomer og amtsagronomer i offentlig regi, og også de fikk sin store betydning. Det ble også ansatt amtsmeiersker og i Selskapet for Norges Vels regi meierimestre. Det kom meieriskoler og utdanningsstipendier for interesserte. Det var i det hele tatt en veldig opplysningskampanje som kom i gang i 1850- og 60-årene.

Det første forsøk på felles behandling av melken her i landet skjedde i 1856. Det skjedde i Rausjødalen i Tolga, og her ble også hele krøttestellet utført i fellesskap. Caspar Hiestand ledet foretaket de to årene det varte. Når det ikke gikk lenger, hadde det sammenheng med at mange var sterkt imot denne «samkjøringen». Samvirketanken var ikke særlig utviklet. Det første året ble det bl. a. produsert 2221 kg sveitserost, 256 kg smør og 1384 kg møssmør. Storparten av osten gikk til Oslo.

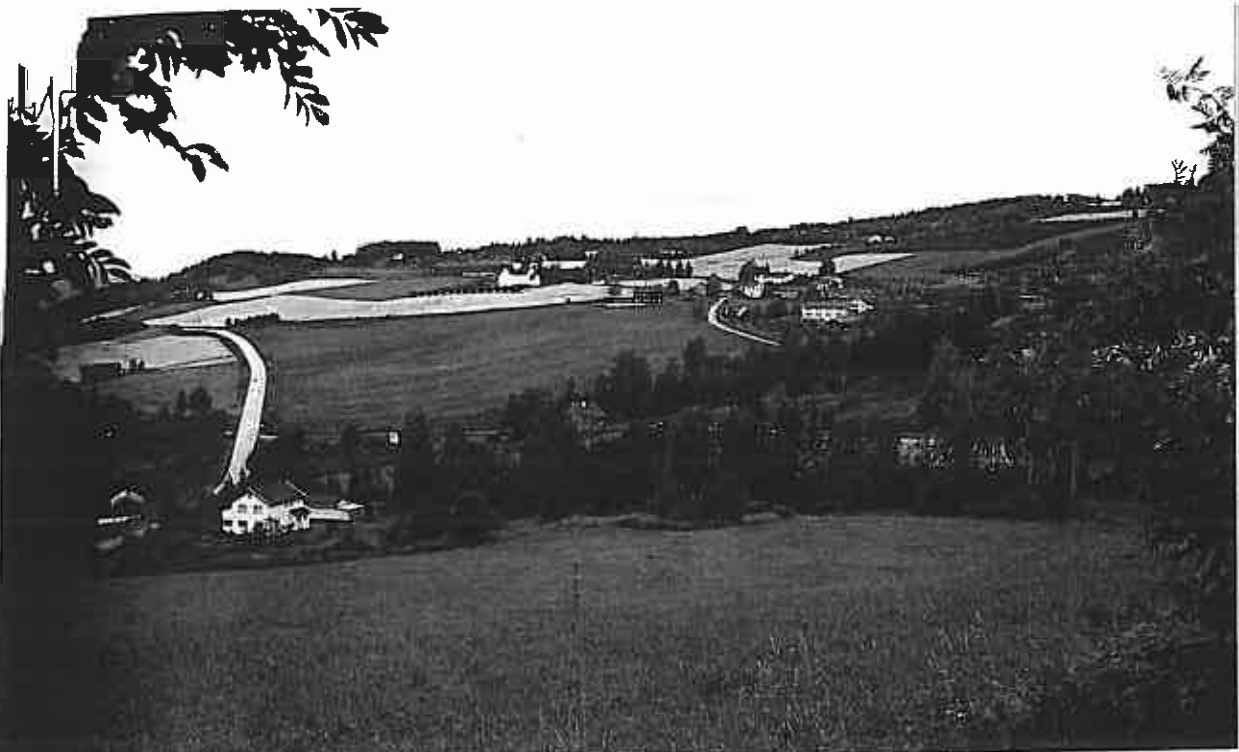
Selv om meieriet i Tolga-fjellet ikke fikk særlig lang levetid, løsnet snart et lite skred av nye fellesmeierier. Nittedal Meieri var noe av et foregangsprosjekt, vi vet bl. a. at det var hit Peder E. Mæhlum fra Brøttum ble sendt for å sonde terrenget, før det ble vedtatt å sette i gang der. I «Illustrert Nyhedsblad» nr. 46 i 1860 stod det at det da etter forlydende var seks lignende ysterier enten allerede anlagt eller under bygging, «hvilke alle kunde betragtes som Aflæggere af Nitedals Ysteri». I de nærmeste 10-årene økte antallet raskt.

I 1865 var 13 anlegg i gang, i 1870 39, i 1875 74, i 1880 131 og i 1890 308.
I 1900 var tallet kommet helt opp i 780.

Blant de seks «avleggerne» i 1860 var både Brøttum og Vingrom ysterier.
Vårt distrikt kom derfor svært tidlig med i denne utviklingen.

Her viser Ingeborg Bakke fram forskjellig utstyr til melkebehandling fra tidligere tider, bevart på Land gard i Rudsbygda.

*Fra Brøttum. På bildet har vi med begge bygningene som har huset meierianlegg på Brøttum.
By og land — hand i hand, kan godt være et motto for Lillehammer. Her er byen sett fra Vingnes.*

